

Володимир Потульницький

**КРИМ В ІСТОРІОСОФІЇ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА
(порівняльний аналіз американського та
пострадянського українського бачень)**

Проблема історії Криму та кримських татар цікавила Омеляна Прицака, як сходознавця, ще з студентських років. У 1940-х роках він надрукував декілька публіцистичних розвідок, де частково, в контексті інших сходознавчих досліджень, раз-у-раз згадувалась й історія Криму. Проте окремі розвідки та лекції, присвячені спеціально історії Криму, з'явилися у вченого значно пізніше, коли він вже працював у США та очолював Український науково-дослідний інститут Гарвардського університету, а також, коли він на певний час повернувся в Україну (1991–1996 рр.) та, відповідно, створив Інституту сходознавства НАН України та кафедру історіософії при Київському університеті імені Тараса Шевченка. В американський та український періоди життя вчений розглядав історію Криму в декількох статтях та у лекційних курсах, які він виголосив, відповідно, в стінах Гарвардського та Київського університетів.

При проведенні порівняльного аналізу спадщини вченого різних періодів стосовно Криму, автор, подаючи власні коментарі, буде керуватися методологічною вказівкою Карла Маннгейма. На думку видатного німецького вченого, соціологія історії, що заснована на історичних джерелах, дуже швидко наштовхується на свою обмеженість, оскільки виявити в джерелах прихований зв'язок можна лише за допомогою залучення коментарів або додаткового матеріалу¹.

У 1980-ті роки Омелян Прицак читав у гарвардському університеті курс “Історія Кримського Ханату”. Цей курс він побудував за змішаним проблемно-хронологічним принципом. У першій частині курсу дослідник подав діахронним чином передісторію ханату, яка розпочалась в епоху великого переселення народів і завершилась остаточним встановленням ханату як династичної держави за правління ханів Сахіб і Девлет-Гіреїв. У цій частині Омелян Прицак зупиняється на історії гунів, готів, хазарів і Візантії. Не залишив він поза увагою і кипчаків, Тмутаракані, монгольської навали і встановлення Золотої Орди. Тут знайшли своє місце і вірменські та генуезькі фактори в Криму, а також взаємовідносини

¹ К. Манхейм, *Ідеологія и утопія*, Карл Манхейм, Диагноз нашего времени, пер. с нем. и англ., Москва 1994, с. 28.

хана Хаджі-Гірея з Литвою. Розглядає Омелян Пріцак у цьому розділі і витоки османсько-кримських договорів у контексті зміцнення османської імперії, з одного боку, і стосунків Менглі-Гірея з Литвою, з іншого².

Друга частина розробленого Омеляном Пріцаком лекційного курсу з історії Кримського Ханату побудована вже за синхронним, тематичним принципом. У ній в окремих місцях послідовно розглядаються історія династії Гіреїв, кланів, зокрема клану нагаїв, мусульманські інституції, населення Криму і демографічна ситуація в Криму, а також історія османської частини Криму³.

У поданні третьої, заключної частини лекційного курсу, автор знову повертається до діахронного, проблемно-хронологічного викладу, і розглядає історію стосунків Ханату і запорізьких козаків у першій половині XVII ст., зокрема між тодішнім ханом Іслам-Гіреем III та Богданом Хмельницьким. За цим слідує розгляд історії Криму у контексті відносин між Україною, Польщею, Османською Портою та Московією в другій половині XVII ст., процес та особливості посилення Московської держави на північних берегах Чорного моря. Заключні лекції курсу присвячені історії Криму протягом XVIII ст. до 1772 року, реформам та російській анексії Криму⁴. Завершує курс підсумкова лекція на тему “Роль і місце Кримського ханату в історії”.

Якщо загальне історіософське бачення історії Криму було викладене вченим у розробленому ним курсі лекцій, то окремі аспекти історії Криму він досліджував у статті, надрукованій у журналі “*Slavic Review*” у 1967 р.⁵ Досліджуючи у статті міжнародну політику, що складалася доволу питання Кримського ханату, вчений зазначає, що зруйнування генуезьких торгових факторій у Криму перемістило європейську торгівлю з Персією і Центральною Азією до Волги. Якщо в часи Золотої Орди “*Rax Mongolica*” у Східній Європі базувалася на торговому шляху Новгород – Волга – Крим, то тепер шлях Новгород – Волга стає головною артерією⁶. Купці з усієї Європи, включаючи Англію, – особливо купці з північної Італії (Мілан), які заступили генуезців у Східній Європі, – почали користуватись цим шляхом і прибувати до Криму. Окупація Іваном III Новгорода у 1478 р. стала своєрідною відповіддю на введення османських гарнізонів до Криму і вигнання генуезців з Кафи в 1475 р.

² Див.: *НаУКМА, Архів О. Пріцака*, ф. 10, оп. 1, спр. 1150, арк. 1.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ Див.: O. Pritsak, *Moscow, the Golden Horde, and the Kazan Khanate from a Polycultural Point of View*, *Slavic Review* 36, № 4 (December 1967) 577–583.

⁶ *Ibid.*, p. 582.

Якщо в 1512 р. у Москві відбулися досить важливі перемовини між Василем III і Чингізидом Нур Султаном, який представляв Казанську і Кримську лінії династії Улу Мухаммеда, ситуація змінюється кардинально в середині XVI ст. На той час Чингізидська династія Туга Темира оволоділа Казанню, Кримом і в 1502 р. – Астраханню. З тих чи інших причин стало неможливим забезпечити новий “Рах” у Східній Європі, оскільки Ногаї і деякі інші залишки Золотої Орди звернулись за протекцією до Москви, як самотньої потуги, здатної забезпечити мир. Тому наступний крок Московської політики був спрямований на оволодіння Казанню і Астраханню, як другою частиною Волзького шляху. Офіційна політика Великого князя Московського щодо так званих татар була побудована на прагматизмі: вони потребували Казань і Астрахань і усвідомлювали, що можуть ним оволодіти, на відміну від Криму, який перебував під турецькою протекцією⁷.

Тему міжнародної політики Ханату у протиріччях між Москвою та Портою Омелян Прицак продовжує піднімати і в дослідженнях, написаних вже в український період свого життя. Так, у своєму виступі на міжнародній конференції в Анкарі, присвяченій історії Криму в контексті турецько-російських відносин за останні 500 років, що відбулася 12–14.12.1992 р., вчений зазначає, що султан Мехмед II, зайнявши Константинополь (1453 р.), підпорядкував собі найбільш важливого спадкоємця Золотої Орди – Кримського хана (1475 р.). Наслідком цього факту стало встановлення спільного кордону Москви зі сферою впливів Османів. Ця межа була встановлена на колишньому кордоні Рязанського князівства з Великою Ордою на річці Дон⁸.

Тепер сфери впливу османів і Москви зустрілися, за Прицаком, на Дону, хоча, як він підкреслює, союз двох головних спадкоємців Золотої Орди – Криму та Москви, встановився ще раніше – у 1474 р. Невдовзі кримський хан Менглі-Гірей стане посередником в установленні відносин між Москвою і державою османів⁹. А вже у 1492 р. Крим в особі Менглі-Гірея вперше став посередником у зносинах між Іваном III (Москва) і султаном Баязидом II (Порта) з приводу влаштування торгівлі між обома країнами¹⁰.

У 1497 р. Іван III відправив через володіння Менглі-Гірея свого посланця Михайла Плещеева щодо перемовин про торгові справи московських купців у Кафі до Константинополя, а в 1501 р. надіслав безпосередньо

⁷ О. Pritsak, *Moscow...*, p. 582.

⁸ О. Прицак, *Османно-Московские отношения 1492–1532. Текст выступления на конференции “Turktarih Karumu Turk – Rusilskierinde 500 yii”*. Анкара. 12–14.12.1992, НаУКМА, Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 429, арк. 41.

⁹ *Ibid.*, арк. 43.

¹⁰ *Ibid.*, арк. 44.

в Кафу свого посланця Видрея Кутузова. Натомість спадкоємець Івана III Василій III (1505–1533) став піонером у відправленні своїх послів не у Крим, а до Константинополя. У 1513 р. він відправив свого посла Алексеєва з метою встановлення відносин з новим султаном Селімом I (1512–1520), а через два роки (1515) іншого посла Василя Коропова для укладення договору між Василієм III і Селімом проти Литви і Криму, оскільки новий кримський хан змінив московську орієнтацію на литовську, ворожу до Москви. Султан, зазначає науковець, ніяк не прореагував на можливість союзу проти Литви і Криму, хоча і заборонив кримському хану нападати на московську територію¹¹.

Дізнавшись про смерть Селіма I (1517) Василій III послав до Константинополя свого посла Губіна поздоровити нового султана Сулеймана Кануні (1520–1566) зі вступом на престол, а також зі скаргою на хана Махмуд-Гірея. Окрім того, починаючи з кінця XV ст. Москва намагалася зайняти Казань, яку кримські Гіреї вважали своїм портом. На Крим Москва, як на васала, підпорядкованого Османській імперії, не зазіхала¹².

В іншій своїй публікації, писаній також в український період життя, історик повертається до теми дослідження березневого договору 1648 р. між Богданом Хмельницьким та кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Він аналізує працю османського державного історіографа XVII ст. Наїми (1617–1703), історія якого охоплює роки 1592–1660. Вчений зазначає, що Наїма згадує про договір загально, не входячи в подробиці, зазначаючи лише, що кримський хан повідомив турецьке правління про намір Хмельницького розірвати стосунки з Польщею, і що хан вирішив допомогти гетьману своїм військом. Уже 25 квітня 1648 р. Іслам-Гірей III посилає в Стамбул через великого візира Ахмеда Пашу турецькому султану Ібрагіму звіт про те, що він із запорозькими козаками, які досі були підданими польського короля, уклав офіційний писаний договір про всебічну допомогу татарського війська козакам проти ляхів¹³. При цьому Іслам-Гірей представляє султану Порти Ібрагіму запорозьких козаків як своїх союзників¹⁴.

Османське правління ухвалило акції хана: інакше б Іслам-Гірей, як васал султана, не відважився б чинити опір Польщі. Про це свідчить відповідь султана на звіт Іслам-Гірея від 25 квітня 1648 р. з дозволом напасти на Річ Посполиту¹⁵. Обидва партнери – Іслам-Гірей і Богдан

¹¹ О. Прицак, *Османо-Московские отношения 1492–1532*, арк. 45.

¹² *Ibid.*, арк. 45–46.

¹³ О. Прицак, *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*, УАЩ 2 (1993) 189.

¹⁴ *Ibid.*, с. 179.

¹⁵ *Ibid.*, с. 180.

Хмельницький, вступаючи в союз, були зацікавлені в майбутньому договорі. Якщо Хмельницькому з самого початку революції 1648 р. була потрібна кавалерія, яку в той час він не міг отримати в жодного європейського володаря, Іслам-Гірей, після наради зі своїми чиновниками і кримськими аристократами вирішив іти з Хмельницьким проти Польщі. У нього була й інша можливість використати козаків як союзників, оскільки в березні 1648 р. він отримав лист від султана Ібрагіма з вимогою до хана, як до свого васала, послати військо на допомогу у війні на Середземному морі на острів Мальту. Але, як переконливо показує О. Пріцак, татари зробили вибір на користь війни разом із козаками проти Польщі, оскільки похід на Середземне море не обіцяв здобичі, яка їм була гарантована на землях Речі Посполитої¹⁶.

Торкається Омелян Пріцак у своїх публікаціях українського періоду життя і питання так званої “зради хана” при укладанні Зборівського договору 1649 р. Саме зрадою означували цей договір М. Грушевський, Я. Качмарчик, Теодор Мацьків та інші історики, які вважали, що Іслам-Гірей уклав цей договір за спиною у Хмельницького, і тим самим завадив створенню козацької держави¹⁷. Ці вчені були переконані, що кримський хан Іслам-Гірей зрадив Богдана Хмельницького і не допустив гетьмана до прямих переговорів із королем Польщі Яном Казимиром. Отже, вони вважали, що справжнім автором Зборівського договору був хан Іслам-Гірей, а Хмельницькому нічого не залишалось, як його прийняти. Тим самим вони вважали, що Зборівський договір не відповідав політичним планам і вимогам Війська Запорозького.

Омелян Пріцак, натомість, доводить, що основні пункти Зборівського договору – про територію і економічну незалежність козацької держави, не були творенням *ad hoc* (імпровізованою справою) кримського хана у переговорах з королем Польщі, а кримський хан реалізував свої зобов’язання, які він прийняв згідно з договором, представленим Б. Хмельницьким у березні 1648 року¹⁸. Тобто, за Омеляном Пріцаком, тут йшлося не про “зраду хана”, а про домовленість Хмельницького з Іслам-Гіреєм про те, що хан вестиме переговори з королем Польщі, бо мав як член династії і суверен своєї держави сильнішу від козацького гетьмана позицію супроти короля, і міг вимагати від польської сторони те, чого Хмельницькому неможливо було добитися.

¹⁶ О. Пріцак, *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*, с. 180.

¹⁷ Див.: М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, К.; Відень 1922, т. VIII, ч. 3, с. 208; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Warszawa 1988, s. 106–107, 112.

¹⁸ Див.: О. Пріцак, *Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною*, с. 177–191.

Проблеми Криму Омелян Пріцак розглядає і у своєму курсі з історіософії, читаному у стінах Київського університету в 1992–1996 роках. План цієї лекції вчений побудував за дещо схожим сценарієм, як і у наведеному вище лекційному курсі, читаному у Гарвардському університеті, хоча існують і деякі відмінності українського розгляду теми, порівняно з американським. На початку лекції Омелян Пріцак зазначає, що оскільки з Кримом пов'язані ті чи інші переживання українського народу – захоплення ясиру, повстання козацтва тощо, то проблему Криму слід розглядати з двох точок зору – філологічної та історичної. В контексті розгляду проблеми мови, Крим, на думку вченого, нагадує Кавказ і Піреней, оскільки всі, хто закінчив свою історичну роль на ширшому континенті, там знаходили прихисток – кіммерійці, скіфи, готи, ногаї¹⁹. Всі вони зберегли рештки мовних структур.

Історично після розпаду Золотої Орди Крим став об'єктом суперечок і впливів двох її сусідів – Москви і Литви. Саме при дворі великого князя Литовського Вітовта перебував майбутній засновник Кримського Ханства і династії Гіреїв – Хаджі-Гірей, який у 1428 році покинув Литву і намагався укріпити себе з литовською допомогою в Криму. Розкриваючи внутрішню структуру Ханату, Омелян Пріцак зупиняється на особливостях курултаю (свого роду кримському парламенті), як ради чотирьох найважливіших кланів, на титулах калги та нуреддіна та їх значенні в системі управління ханатом, як верхівки еліти²⁰.

У сфері зовнішньої політики О. Пріцак розкриває три питання: ногайських Орд, та специфіки взаємовідносин Криму з Портою, з одного боку, і Москвою, з іншого. Він підкреслює, що ногайські орди, що займали кочовища поміж Дунаєм і Кубанню, впливали на політику Ханату, балансуючи між Кримом та Москвою. Специфіка відносин Криму з Портою створювалась на певному парадоксі. Він полягав у тому, що кримський хан, який мав вищу династичну харизму від османського володаря, був його васалом включно до 1774 р. – Кучук-Кайнарджийського миру²¹.

Щодо Москви, Омелян Пріцак особливо наголошує на механізмі, яким Катерина II здобула Крим. Добившись того, що османи визнали

¹⁹ Див. О. Пріцак, *Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція “Кримський Ханат та його соціально-політичні особливості як державного династичного утворення”*, Архів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України (не розібраний).

²⁰ *Ibid.*

²¹ Див. ширше: Т.М. Сидорчук, *Наукові взаємини Омеляна Пріцака з вченими Туреччини (за матеріалами особового архіву О. Пріцака в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”)*, XVI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (11 жовтня 2012 р.), К. 2012, с. 63–65.

Крим з 1774 р. незалежною державою, вона організувала справу так, що отримала “право” окупувати Крим, оскільки османи вже не мали на нього права, і створила ситуацію, що ця територія “просить” – давня, за визначенням О. Пріцака, тактика, що була застосована і в цьому випадку²².

Особливу увагу звертає вчений на демографічну проблему. В цьому плані він наводить дані про етнічний склад населення Криму, які занотував у 1666–1667 рр., перебуваючи в Криму, османський подорожник ЕвліяЧелебі в своєму творі “Опис подорожей” у 10 томах. У 6-му та 7-му томах він, за переповіданням О. Пріцака, зазначає, що із мільйонного населення Криму понад 800 тисяч були підвладні українці, які називались “русь” або “козак”, займалися сільським господарством і були переважно невольниками. Лише 180 тисяч було власне військових татар і 20–30 тисяч татар цивільних²³.

Завершує Омелян Пріцак свою лекцію проблемами Хмельницького, який потребував татарську кавалерію і мав особливі дружні зв’язки з перекопським володарем Тугай-беєм, а також перерахуванням тих спільних моментів, які пов’язували Крим з гетьманською державою (смерть Мазепи в Бендерах, обрання в Бендерах гетьманом Орлика, два договори Орлика з Кримом: з Гіреями і з карачу, перебування останньої Січі на території Кримського ханства)²⁴. На основі джерел вчений приходиться до висновку, що кримська і українська історія є нероздільними, і що Україна має значно більші і ширші історичні права на володіння Кримом, аніж сучасна Російська держава.

Таким чином, і в українській, і в американській періоди життя Омелян Пріцак розглядав історію Криму в низці статей, та у лекційних курсах. Проте сюжети, які торкалися у статтях, і синтез, проведений у лекціях, різнилися між собою, оскільки вчений ставив перед собою різні завдання. Статті, писані в американський період, розглядали проблему Криму в контексті постання Московської держави і вирізнення її експансіоністських цілей, спрямованих на приєднання Казані, Астрахані і боротьбу з Портою за вплив на Крим.

В український період Омелян Пріцак продовжує гарвардську тему дослідження аспектів союзу Криму та Москви від 1474 р., коли Менглі-Гірей став посередником у відносинах між Портою та Москвою, не зазедбуючи і проблему Литви. Разом з тим в український період життя

²² О. Пріцак, *Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція “Кримський Ханат...”*.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

вчений повертається і до своїх більш ранніх досліджень, проведених у Німеччині, і аналізує історичні підвалини у взаємовідносинах між Кримом та Запорізькою Січчю. Він торкається двох проблем: причини постановня союзу між Хмельницьким та Іслам-Гіреєм, і питання так званої “зради хана”, розвінчуючи останню тезу, висунуту у працях українських та польських істориків.

Подібним чином різнилися між собою і лекційні курси, створені в американський та український періоди життя ученого. Американський курс, побудований за змішаним проблемно-хронологічним принципом. У ньому вчений розглядає проблеми передісторії Ханату, історію династії Гіреїв та історію османської частини Криму, а також міжнародні відносини Кримської держави в XVII–XVIII ст. Натомість українська лекція за змістом – історіософська. У ній вчений послідовно проводить думку нероздільності інтересів Криму та України, зупиняючись не лише на історичних та філологічних аспектах проблеми, але і розкриває внутрішню структуру Ханату, особливості та техніку так званого “приєднання” Криму до Російської імперії. Завершує вчений лекцію перерахуванням тих спільних моментів, які пов’язували Крим з гетьманською державою. Важливо підкреслити, що і в американський, і в український періоди життя вчений не розглядав, слідуючи заповітам свого вчителя Агатангела Кримського, жодного з аспектів давньої і нової історії Криму поза контекстом української історії.